

СИДЕЛЬНИКОВА Л. В.

Київський національний лінгвістичний університет

ОСОБЛИВОСТІ ГРАФІЧНОГО ІНВЕНТАРЯ ДЛЯ ПЕРЕДАЧІ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ ІХ–ХVІІІСТОЛІТЬ

Роботу присвячено вивченню еволюції графічного інвентаря в історії розвитку французької мови для передачі приголосних звуків, виокремлено фонографічні особливості графічних комплексів французької мови в окремі історичні періоди, визначено основні засоби відображення на письмі приголосних звуків, а також динаміку становлення графічної системи французької мови у ІХ–ХVІІІ століттях.

Ключові слова: графічний інвентар, консонантизм, графічний комплекс, графіка, французька мова.

Работа посвящена изучению эволюции фонографического инвентаря в истории развития французского языка для передачи согласных звуков, выделены фонографические особенности графических комплексов французского языка в отдельные исторические периоды, определены основные средства отображения на письме согласных звуков, а также динамика становления графической системы французского языка ІХ–ХVІІІ веков.

Ключевые слова: графический инвентарь, консонантизм, графический комплекс, графика, французский язык.

The research focuses on phonographic analyses of evolution of the French consonants, graphic development of the French language has been analyzed through its phonographic features in different historical periods, the research outlines the basic means for displaying on the letter consonant sounds and the dynamics of the formation of the graphics system of the French language ІХ–ХVІІІ centuries.

Key words: phonographic inventory, consonantism, graphic complex, script, French language.

Вивчення еволюційного розвитку системи приголосних французької мови, її фонетико-графічних одиниць, співвідношень та зв'язків між приголосним звуком та відповідними графічними еквівалентами постійно привертало увагу лінгвістів. Вченими детально досліджено основні фонетичні явища, які відбувалися у

Сидельникова Л. В.

мові протягом усього її розвитку. Насамперед, це роботи відомих російських мовознавців Н. О. Катагощиної [1], Л. М. Скреліної [2], а також романських дослідників F. Brunot [3], G. Cohen [4], F. Fouché [5], A. Dozat [6], W. Wartbourg [7], J.-L. Tritten [8], G. Zink [9], P. A. Machonis [10], M. Perret [11], Ch. Thurot [12]. Саме зазначені вище праці й стали основним підґрунтям нашої роботи у виявленні особливостей формування системи консонантизму французької мови у різні етапи її розвитку, встановленні фонографічного інвентаря для передачі на письмі приголосних звуків й відповідно, основних графічних засобів та загальних принципів французького письма.

Актуальність теми представленого дослідження визначається загальною тенденцією романського мовознавства до вирішення питань виникнення та розвитку графіки й орфографії французької мови, зокрема, до необхідності визначення основних фонографічних засобів для передачі приголосних звуків в історії французького письма.

Об'єктом роботи виступає консонантична та графічна системи французької мови IX-XVIII століть, а **предметом** дослідження є фонографічний інвентар для передачі приголосних звуків французької мови IX-XVIII століть.

Матеріалом дослідження є писемні пам'ятки та літературні тексти французьких авторів IX-XVIII ст. (понад 70 першоджерел), а також різноманітні словники французької мови: лексикографічні довідники різних історичних епох та етимологічні словники.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у виявленні основних розбіжностей графічного інвентаря для відтворення на письмі приголосних звуків у різні періоди розвитку французької, спираючись на теоретичні позиції нової мовознавчої дисципліни графічної лінгвістики-графеміки.

Запропонована робота базується на історичній періодизації історії французької мови, яка, згідно із значним колом науковців (Н. О. Катагощина [1], Л. М. Скреліна [2], М. В. Сергієвський [13],

А. Доза [6], Ф. Брюно [3] та інші) вона підрозділяється на 5 основних етапів або мов: *старофранцузький період* (IX-XIII ст.), *середньофранцузький період* (XIV-XV ст.), *ранньофранцузький період* (XVI ст.), *новофранцузький період* (XVII-XVIII ст.) та *сучасний період* (XIX-початок XXI ст.)

Графічний інвентар для передачі приголосних звуків *старофранцузької мови* нараховував 39 графем: 20 монографів (51 %), 15 диграфів (38 %), 3 триграфа (8 %) та 1 тетраграф (3 %).

Приголосні звуки старофранцузької мови передавалися такими графемами: проривні: [b] – монографом **b**, [p] – монографом **p** (92 %) та диграфом **pp** (8 %), [t] – монографом **t** (95 %) та диграфом **tt** (5 %), [d] – монографом **d**, [tʃ] – монографами **c** (35 %), **ç** (5 %), **k** (33 %) та **z** (27 %), [dʒ] – монографами **g** (60 %), **j** (37 %) та диграфами **gg** (3 %), [ts] – диграфом **ch**, [k] – монографами **c** (52 %), **k** (14 %) та диграфом **qu** (34 %), [g] – монографом **g**; щілинні: [f] – монографом **f** (93 %) та диграфами **ff** (3 %), **ph** (4 %), [v] – монографами **v** (97 %) та **w** (3 %), [s] – монографом **s** (69 %) та диграфом **ss** (31 %), [z] – монографом **s**, [ð] – монографом **d** (18 %) та диграфом **dh** (82 %), [h] – монографом **h**; носові: [m] – монографом **m** (86 %) та диграфом **mm** (14 %), [n] – монографом **n** (82 %) та диграфом **nn** (18 %), [nʲ] – диграфом **gn** (91 %), триграфом **ign** (1 %), **ngn** (5 %) та тетраграфом **ingn** (3 %); бокові: [l] – монографом **l**, [lʲ] – диграфами **il** (50 %), **ll** (5 %) та триграфом **ill** (45 %); дрижача [r] – монографом **r** (97 %) та диграфом **rr** (3 %). Отже, значна кількість приголосних звуків старофранцузької мови були поліграфами, тобто фіксувалися синонімічними графемами. Такими виявилися звуки [nʲ], [lʲ], [tʃ], [dʒ], [k] та [f]. Наприклад, м'який [nʲ] мав чотири графічних аналоги: диграф **gn**, триграфи **ign**, **ngn** та тетраграфи **ingn**, а також африката [tʃ] передавалася за допомогою чотирьох графем: монографами **c**, **ç**, **k** та **z**. Африката [dʒ], проривний [k], м'який [lʲ] та щілинний [f] мали по три графічних синонімічних еквіваленти. Зауважимо, що звуки [nʲ], [lʲ], [tʃ] та

[dž] були новими для старофранцузької мови, вони розвинулися внаслідок певних фонетичних змін, які відбулися у французькій мові IX-XIII ст. Отже, поява такої кількості графічних варіантів зумовлена виникненням нових звуків, які потребували нового графічного відтворення. У цьому випадку старофранцузька мова зберігала латинські графічні знаки та, комбінуючи їх, намагалася відобразити нові звуки.

Однолітерні графічні комплекси – монографи, що передавали на письмі приголосні звуки, на відміну від голосних практично відповідали основному правилу графіки (один звук – одна літера), оскільки кожний звук, що відображав приголосний, мав у своєму інвентарі відповідний графічний знак. Проте певна кількість графем були поліфонами, тобто фіксували декілька звуків. У старофранцузькій мові до таких відносилися: монограф **c** – графічний еквівалент двох звуків [k] та [tʃ], монограф **d** – [d] та [ð], монограф **g** – [dž] та [g], монограф **k** – [k] та [tʃ], монограф **s** – [s] та [z]. Разом із тим, всі диграфи та триграфи, що передавали приголосні звуки, відображали по одному звуку, отже були монографами.

Серед основних графічних засобів для передачі приголосних звуків у старофранцузькій мові слід також відмітити широке застосування подвоєних літер, а саме диграфи **ff**, **gg**, **ll**, **mm**, **nn**, **pp**, **rr**, **ss** та **tt**. Аналіз написань із зазначеними дволітерним графічними комплексами дозволив нам стверджувати про поширення етимологічного принципу правопису. Переважна кількість таких написань зберігають "гемінати" слів-етимонів. Проте, так би мовити помилкове (всупереч етимології) написання подвоєних літер надають словам особливого графічного образу, а отже вони набували функцій ідеограм.

Починаючи із старофранцузького періоду, графіка французької мови характеризується позиційним характером. Так старофранцузька монограф **s** прочитувався по-різному, залежно від позиції у слові: на початку слів або складу він фіксував щільний

зубний звук [s], тоді як між голосними відображав зубний щілинний [z].

З пізнього старофранцузького періоду певні літери виконують функції діакритичних знаків, тобто перестають мати самостійне фонетичне значення, а набувають ідеографічні функції. Наприклад, монограф **h** поступово починає втрачати якості фонограми. У старофранцузькому диграфі **dh** літера **h** також не мала самостійного фонетичного значення. Монограф **s** у середині слів випав з вимови і лише фіксує етимологію слова. Таким чином й розвиваються диграфи **gu** та **qu**. Якщо у ранній старофранцузькій мові літера **u** в представлених вище графемах передавала певне фонетичне навантаження (**gu** фіксувало [gw], а **qu** відповідно – [kw]), то до кінця XIII ст. вона виконує функцію суто графічного знака.

Таким чином, у старофранцузький період графеми характеризувалися поліфункціональністю та варіативністю.

У *середньофранцузький* період фонографічний інвентар для передачі приголосних звуків (19) складався з 36 графем: 18 монографів (50 %), 15 диграфів (41 %), 3 триграфів (9 %). Кількісний аналіз продемонстрував, з одного боку, незначне зменшення загальної кількості графем для передачі приголосних (на 3 графічні одиниці) та повну відсутність тетраграфем. Цей факт свідчить, що середньофранцузька графіка у кількісному відношенні спрощується, не вживає складних багатолітерних комплексів, проте значно розширює функціональне навантаження та варіативність різних типів графем. Отже, основні зміни відбуваються у середині системи середньофранцузької мови. Ця теза підтверджується тим, що кількість та функціональність дволітерних і трилітерних графічних комплексів збільшується через фонетичні, словотвірні та морфологічні зміни, які відбувалися у мові протягом середньофранцузького періоду.

Приголосні звуки середньофранцузької мови передавалися такими графемами: проривні: [b] – монографом **b** (99 %) та диграфом **bb** (1 %), [p] – монографом **p** (92 %) та диграфом **pp**

(8 %), [t] – монографом **t** (85 %) та диграфами **tt** (8 %), **th** (7 %), [d] – монографом **d**, [š] – диграфом **ch**, [ž] – монографами **g** (49 %), **j** (51 %), [k] – монографами **c** (44 %), **k** (10 %), диграфами **qu** (39 %), **cc** (4 %) та триграфом **cqu** (3 %), [g] – монографом **g** (56 %) та диграфами **gg** (2 %), **gu** (42 %); щілинні: [f] – монографом **f** (90 %) та диграфами **ff** (4 %), **ph** (6 %), [v] – монографом **v**, [s] – монографами **s** (47 %), **ç** (23 %) та диграфом **ss** (30 %), [z] – монографами **z** (29 %) та **s** між двома голосними (71 %), [h] – монографом **h**; носові: [m] – монографом **m** (86 %) та диграфом **mm** (14 %), [n] – монографом **n** (81 %) та диграфом **nn** (19 %), [nʰ] – диграфом **gn** (93 %), триграфом **ngn** (7 %); бокові: [l] – монографом **l**, [lʰ] – диграфами **il** (49 %), **ll** (7 %) та триграфом **ill** (44 %); дрижача [r] – монографом **r** (96,5 %) та диграфом **rr** (3,5 %).

Згідно з проведеним графічним аналізом тільки три приголосні звуки: проривний [d], щілинний [v] та боковий [l], відповідали основному правилу графіки – один звук – один знак, оскільки мали єдиний відповідний графічний еквівалент. Решта звуків мала від 2 до 5 синонімічних відповідників, зокрема проривний звук [k] (5 графем), щілинні [f] та [s], боковий [lʰ] (по 3 графем). Це пов'язано з тим, що майже кожна графема середньофранцузької графіки тяжіла до подвоєння (диграфи **bb**, **pp**, **tt**, **cc**, **gg**, **ff**, **ss**, **mm**, **nn**, **ll**, **rr**).

У середньофранцузькій графічній системі скоротилася кількість поліграфів (від 5 до 3). Поліграфічність характеризувалися монограф **c**, який фіксував 2 звуки [k] і [s], монограф **g**, що передавав 2 звуки [g] і [ž] та монограф **s**, який відображав [s] і [z]. Зауважимо, що ця особливість залишається характерним явищем сучасної французької фонографіки.

Усі зазначені вище графемі були фонограмами – відбивали вимову відповідних звуків, проте певна кількість графічних комплексів мала додаткові навантаження (21 графічний комплекс, що складає 60 %). Ця теза підтверджується такими чинниками:

По-перше, посиленням етимологічного принципу написання слів у французькій мові XIV-XV ст. Фактично всі подвоєння мали етимологічний характер: віддзеркалювали графічні форми етимона. Разом із тим, середньофранцузькій графіці відомі й написання з подвоєними літерами, які мали хибну етимологію. Відновлення "гемінантів" з метою збереження походження слова було настільки розповсюдженим явищем, що подвоєння з'являлося там, де воно не було виправданим. Саме цей факт, на нашу думку, сприяв появі значної кількості написань з диграфами **pp**, **tt**, **cc**, **ff**, **ss**, **mm**, **nn**, **rr**. Етимологічно обґрунтованими були графічні форми з монографом **x** і диграфами **ph**, **qu** та **gu**. Згідно з формою латинського похідного у графіці середньофранцузької мови було поновлено графеми, які у старофранцузький період зникли у використанні, зокрема монографи **b**, **c**, **ç**, **h**, **l** та **p**.

По-друге, випадіння з вимови кінцевих **r** та **s**, а також літери **s** у середині слів не знайшло свого подальшого розвитку у графіці. Отже, середньофранцузька мова вкорінює традиційні написання. Такі графеми також можна умовно назвати ідеограмами, оскільки вони вже не фіксують вимову, а зберігають колишню графічну форму.

По-третє, графема **h** стало використовувється як графічний знак, зокрема наочно демонструє, що певні голосні перебувають у з'янні.

Таким чином, не зважаючи на той факт, що у порівнянні зі старофранцузьким періодом кількість графічних комплексів скоротилась, парадигма та функціональна значущість графем розширилася, а отже, середньофранцузька мова характеризується поширенням етимологічного принципа письма.

У *ранньофранцузькій мові* фонографічний інвентар для передачі приголосних звуків (19) складався з 42 графічних комплексів: 19 монографів (48 %), 20 диграфів (45 %), 3 триграфів (7 %). Кількісний аналіз установив, що загальна кількість графем у порівнянні із попередніми періодами зростає. Це явище зумовлено

появою певної кількості нових диграфів, до складу яких, як правило, входили подвоєні літери.

Приголосні звуки переважно відображалися ідентично з середньофранцузькою мовою, окрім проривних: [p], який вже мав 3 відповідника – монографи **p** (91 %) та **b** (1 %), а також диграфом **pp** (8 %), [d] – монограф **d** (98 %) та диграф **dd** (2 %); [r] – відповідний монограф **r** (94 %) та диграфи **rr** (4 %), **rh** (2 %), та щільного [v], що передавався двома монографами **v** (99,5 %) і **w** (0,5 %).

Серед основних особливостей графіки при передачі приголосних звуків французької мови епохи Відродження необхідно визначити такі:

По-перше, розвиток етимологічного принципу. Це твердження пояснюється тим, що у XVI ст. застосування 18 графем з 40 (45 %) мали етимологічну підставу. Це такі графічні комплекси, як: монографи **b, c, ç, h, s, x, z**, диграфи **bb, dd, ff, gg, ll, mm, ph, pp, rr, ss, tt**.

По-друге, використання надлишкових літер без етимологічного підтвердження. У якості декоративних літер у ранньофранцузькій мові виступали графеми **ç, dd, nn, pp, c** у графічному комплексі **cqu**.

По-третє, стійке укорінення традиційних або історичних написань у графічній системі французької мови. Цей факт зумовлений такими чинниками: а) випадінням з вимови в епоху Відродження кінцевих приголосних, які зберігалися на письмі (монографи **t, d, c, g, l, p, s, r**); б) графеми **il, ill** фіксуючи [l'], почали передавати новий звук [j], не змінюючи при цьому графічний образ слів; в) перед наступною приголосною дзвінкий [b] зазнав оглушення та почав відображати глухий [p], проте на графічному рівні жодних змін не відбулося. Всі наведені вище явища свідчать про те, що графічна система відстає від фонетичного розвитку французької мови. Більшість фонетичних змін, які відбулися у ранньофранцузькій мові, не були графічно відображені.

По-четверте, існування незначної кількості фонетичних написань. Наприклад, до таких написань належали слова із застосуванням монографа **z** між двома голосними для відображення вимови зубного [z], у попередній періоді цю функцію виконувала графема **s**.

Таким чином, ранньофранцузька графіка містила у собі всю варіативність написань: фонетичні, етимологічні, традиційні або історичні. Літери все частіше перестають відігравати свою основну роль – відображення звуків мовлення, вони передають етимологію, слугують декоративними прикрасами слів, демонструють попередній еволюційний розвиток літер.

Новофранцузька мова для відображення на письмі 18 приголосних звуків застосовувала 45 графем: 20 однолітерних (47%), 22 дволітерні (47%) та 3 трилітерні (6%) графічні комплекси. Представлений кількісний аналіз фонографічного інвентаря французької мови XVII-XVIII ст. продемонстрував збільшення дволітерних комплексів за рахунок появи двох нових диграфів, які увійшли у французьку графічну традицію з інших мов, зокрема з англійської та італійської. Йдеться про диграфи **ck** та **zz**. Слід підкреслити той факт, що поряд зі зростанням динаміки дволітерних знаків зберігається невелика кількість трилітерних графічних комплексів, а отже, простежується загальна тенденція французької графіки до уникнення багатолітерних графічних комбінацій.

Основною тезою представленої історичної доби є вплив графічної форми слів новофранцузької мови на вимову приголосних звуків. Це твердження базується на таких явищах. По-перше, вимову кінцевих приголосних було відновлено під впливом графіки слів, наприклад, монограф **f** прочитувався у *suif, juif, neuf* та інших, а також у словах на *-if*; монограф **l** у *exil, fil, profil, sel* тощо; монограф **r** у словах на *-eur*; монограф **s** у *bec, choc, sec* та інших. По-друге, під впливом запозичень певні графемати стали поліфонічними, наприклад, диграф **ss** окрім звичного [k] почав

фіксувати й сполучення [ks], диграф **gg** передавав як [g] так й [gʒ], диграф **gn** став графічним відповідником не тільки [n'], але й сполучення двох звуків [gn], диграф **qu**, який відображав [k] у деяких словах, запозичених з латини, почав промовлятися [kw], диграф **ch**, що відтворював щілинний звук [š], під впливом запозичень з грецької мови почав звучати як [k], триграф **ill**, перетворившись на щілинний [j] у деяких словах, промовлявся як [j].

З появою нових дволітерних графічних комплексів зростає й кількість поліграфічних звуків, так проривний [k] у новофранцузький період мав вже 6 графічних відповідників, зокрема, монографи **c** (47 %), **k** (9 %), диграфи **qu** (35 %), **cc** (4 %), **ck** (1 %) та триграф **cqu** (4 %).

Що стосується принципів письма, то необхідно відзначити, що у новофранцузькій графіці залишаються сталими етимологічні написання (їх кількість на зазнала змін), проте розширилися традиційні або історичні, через хитання у вимові кінцевих приголосних, які залишалися на письмі. Отже, у новофранцузький період графічна система стабілізується та певною мірою уніфікується, оскільки, згідно з проведеними дослідженнями загальна кількість графічних комплексів та звуків, які вони відображають, зберігається. Незначно збільшується динаміка створення традиційних написань, проте французька графічна система XVII-XVIII ст. започатковує чотири принципи письма: фонетичний, історичний, етимологічний та морфологічний.

Перспективи дослідження. Представлене дослідження відкриває перспективу подальших наукових розвідок, зокрема вивчення особливостей фонографічного інвентаря для передачі голосних на приголосних звуків сучасного французького письма з позиції орфографіки, а також аналіз фонографічних підсистем сучасного французького письма.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Кагагощина Н. А.* История французского языка : учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. / Н. А. Кагагощина, М. С. Гурьчева, К. А. Аллендорф. — М. : Высшая школа, 1976. — 319 с.
2. *Скрелина Л. М.* История французского языка : уч. пособие для вузов / Л. М. Скрелина, Л. А. Становая. — М. : Высшая школа, 2001 — 463 с.
3. *Brunot F.* Précis de grammaire historique de langue française / Ferdinand Brunot. — P. : Masson, 1899. — 608 p.
4. *Cohen M.* Notes de méthode pour l'histoire du français / Marcel Cohen. — P. : Edition en langues étrangères, 1958. — 100 p.
5. *Fouché P.* Phonétique historique du français / Pierre Fouché. — P. : Klincksieck, 1952. — Т. 2. — 336 p.
6. *Доза А.* История французского языка / Альберт Доза ; [пер. с франц. Е. Н. Шор]. — М. : Изд-во иностр. лит., 2003. — 471 с.
7. *Wartbourg W.* Evolution et structure de la langue française / W. v. Wartbourg. — Berne : Francke, 1971. — 294 p.
8. *Tritter J.-L.* Histoire de la langue française / Jean-Louis Tritter. — P. : Ellipses, 1999. — 352 p.
9. *Zink G.* Phonétique historique du français / Gaston Zink. — P. : PUF, 1986. — 254 p.
10. *Machonis P. A.* Histoire de la langue : du latin à l'ancien français / Peter A. Machonis. — Landham, MD : University Press of America, 1990. — 261 p.
11. *Perret M.* Introduction à l'histoire de la langue française / Michèle Perret. — P. : Armand Colin, 2008. — 204 p.
12. *Thurot Ch.* De la prononciation française depuis le commencement du XVI siècle d'après les témoignages des Grammairiens / Charles Thurot. — P., 1881. — 340 p.
13. *Сергиевский М. В.* История французского языка / Максим Владимирович Сергиевский. — М. : Учпедгиз, 1938. — 295 с.